

УДК 343.98+

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.5.14>

Нікітіна-Дудікова Ганна Юрївна,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри криміналістики та судової медицини

Національної академії внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0002-8865-0061

СТРУКТУРА ОСОБИ ПОТЕРПІЛОЇ ДИТИНИ ЯК ЕЛЕМЕНТУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ У ЗЛОЧИНАХ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ

THE STRUCTURE OF THE PERSON OF THE VICTIM CHILD AS AN ELEMENT OF CRIMINAL CHARACTERISTICS IN CRIMES AGAINST SEXUAL FREEDOM AND SEXUAL INVIOABILITY

Стаття є внеском у вирішення актуального наукового завдання, розв'язання практичної проблеми – виділення основних структурних ознак особи потерпілої дитини у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості, оскільки особа потерпілого виступає джерелом інформації про подію злочину та особу злочинця, дозволяє з'ясувати дані, що стосуються його способу життя, соціально-демографічних та особистісних характеристик, що дозволяють висувати версії щодо мотивів злочину та особи злочинця.

Визначається, що структура елемента «особа потерпілого» включатиме у себе: відомості анкетного характеру (стать, вік, сімейний стан); віктимність та риси характеру; особливості поведінки до злочинної події, в момент скоєння злочину, після його скоєння.

Підсумовано, що у загальному масиві злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості переважають особи жіночої статі. Проте перевага за статтю залежить і від характеру вчинюваних дій.

На підставі проведеного аналізу з'ясовано залежність виду та способу вчинюваних дій від віку потерпілої особи: чим старша дитина за віком, тим більше злочин характеризується наявністю фізичного контакту та проникнення у тіло потерпілої особи. І навпаки, чим дитина менша, злочин вчиняється здебільшого без наявності фізичного контакту між потерпілою особою та проникнення у тіло потерпілої особи, спрямовані в більшості на інтелектуальне розбещення дитини.

Встановлено, що здебільшого потерпілими від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості стають діти зі змістовно та структурно неблагополучних сімей, у третині випадків такі злочини були вчинені найближчими родичами.

Визначається, що віктимність дітей завжди підвищена, здебільшого злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей був вчинений особою, з якою потерпілі знайомі.

Ключові слова: особа потерпілого, дитина, злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості.

The article is a contribution to solving an urgent scientific problem, solving a practical problem – highlighting the main structural features of the victim of crimes against sexual freedom and sexual integrity, as the victim is a source of information about the crime and the identity of the offender, concerning his way of life, socio-demographic and personal characteristics, which allow to put forward versions of the motives of the crime and the identity of the offender.

It is determined that the structure of the element “identity of the victim” will include: information of a personal nature (gender, age, marital status); victimhood and character traits; peculiarities of behavior – before the criminal event, at the time of the crime, after its commission.

It is concluded that in the general array of crimes against sexual freedom and sexual integrity, women predominate. However, the preference for sex also depends on the nature of the actions taken.

The analysis revealed the dependence of the type and manner of actions on the age of the victim: the older the child, the more the crime is characterized by the presence of physical contact and penetration into the body of the victim. Conversely, the younger the child, the crime is committed in most cases without the presence of physical contact between the victim and penetration into the body of the victim, aimed in most non-intellectual depravity of the child.

It has been established that in most cases the victims of crimes against sexual freedom and sexual integrity are children from substantively and structurally disadvantaged families, in a third of cases such crimes were committed by close relatives.

It is determined that the victimhood of children is always increased, in most cases the crime against sexual freedom and sexual integrity of children was committed by a person with whom the victim is acquainted.

Key words: victim's identity, child, crimes against sexual freedom and sexual integrity.

Постановка проблеми. Особа потерпілого є об'єктом дослідження всіх наук кримінально-правового циклу: кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, криминології. Кожна з наук розглядає поняття потерпілого з різних аспектів, виходячи з особливостей предмета відповідної науки.

Криміналістика розглядає особу потерпілого як один з елементів криміналістичної характеристики злочинів, яка перебуває у безпосередньому зв'язку з його іншими елементами.

Особа потерпілого виступає джерелом інформації про подію злочину та особу злочинця, дозволяє з'ясувати дані, що стосуються його способу життя, соціально-демографічних та особистісних характеристик, що дозволяють висувати версії щодо мотивів злочину та особи злочинця.

Пізнати глибину поняття «особа потерпілого» можна через системно-структурний аналіз його складових елементів, підсистем, які у своєму взаємозв'язку і формують ознаки, притаманні потерпілому, які є різними залежно від предмета та виду злочинного посягання.

Структурне дослідження особи потерпілого від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей не проводилось. Таким чином, вважаємо об'єктивно необхідним проведення аналізу особи потерпілого через взаємозв'язок його системно-структурних компонентів.

Аналіз останніх наукових досліджень. Проблеми розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей були предметом наукових досліджень у працях М.В. Корнієнка [1], А.Ю. Лісової [2], Є.С. Хижняка [3].

Дослідженню особи потерпілого як структурного елемента криміналістичної характеристики злочинів присвячено праці багатьох учених-криміналістів, зокрема В.В. Вандишева, В.А. Журавля, В.О. Коновалової, Є.Д. Лук'янчикова, В.В. Тіщенко, Є.О. Центрова, В.І. Шиканова, Н.Є. Шинкевича, В.Ю. Шепітька та багатьох інших.

Метою статті є дослідження структури особи потерпілого як елемента криміналістичної характеристики злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей.

Виклад основного матеріалу. Проблематика структури особи потерпілого охоплює питання її схематизації, тобто визначення основних структурних компонентів (підсистем), які входять до неї, їх співвідношення, взаємодії і взаємозумовленості в межах цілісної особи, а також питання впливу цих структурних компонентів на вибір особою лінії поведінки в конкретній життєвій ситуації.

У літературних джерелах зазначається, що вона охоплює загальні демографічні ознаки (стать, вік, місце проживання, роботи або навчання, професію, фах, освіту та ін.), дані про спосіб життя, риси характеру, навички і схильності, зв'язки і стосунки [4, с. 388–390], а також віктимність потерпілої дитини.

З позиції якісних властивостей особи потерпілого умовно їх можна згрупувати так:

1) соціально-демографічні ознаки жертви (стать, вік, сімейний стан, національна і професійна приналежність, матеріальна і житлова забезпеченість);

2) інтелектуальні ознаки жертви (освіта, рівень знань, інтелектуальний розвиток);

3) моральні ознаки (ціннісні орієнтації та прагнення, духовні потреби, соціальні інтереси, релігійне спрямування, звички);

4) психічний стан жертви (емоційна стійкість, ступінь конфліктності, адекватність реакції на зовнішні обставини, рівень самооцінки, комунікабельність, схильність до впливу);

5) фізіологічні ознаки жертви (стан здоров'я);

6) кримінально-правові та криминологічні ознаки (форми вини, роль у скоєному злочині, рецидив тощо) [5, с. 235; 6, с. 329].

Більш розширений підхід запропонував В.Ю. Шепітько, на думку якого вивчення особи потерпілого повинне включати у себе:

1) відомості анкетного характеру (стать, вік, місце народження, роботи або навчання, стаж, професія (фах), сімейний стан, наявність родичів);

2) соціально-психологічні дані (тип темпераменту, риси характеру, емоційні прояви, особливості взаємодії (спілкування) в колективі);

3) особливості поведінки – до злочинної події, в момент скоєння злочину, після його скоєння;

4) незалежні характеристики (за місцем роботи чи навчання, за місцем проживання, за показаннями рідних, близьких чи найближчого оточення);

5) соціальні зв'язки (коло спілкування, найближчі знайомі, особливості проведення вільного часу, наявність або відсутність спільного бізнесу, комерційна діяльність, специфіка групової поведінки, бажання вступити в певні мікрогрупи);

6) дані про суспільно корисну діяльність, її особливості;

7) матеріальне становище (наявність майна, в тому числі і нерухомості, грошових вкладів, джерело збагачення, наявність або відсутність боргових зобов'язань, отримання кредитів і можливість їх погашення);

8) злочинний досвід (наявність або відсутність судимостей, зв'язки з кримінальними угрупованнями, дружні стосунки з особами, які притягувалися до кримінальної відповідальності);

9) причини віктимної поведінки (виконання певних професійних функцій, соціальна деформація особистості) тощо [7, с. 164–165].

У разі описового підходу до поняття елементу «особа потерпілого» на рівні окремої криміналістичної теорії він може включати: загальні демографічні відомості (стать, вік, місце проживання, навчання, роботи та ін.), відомості про спосіб життя, риси характеру, звички та схильності, зв'язки (особисті, родинні, службові, побутові та ін.), інформацію про віктимність, яка може мати кілька рівнів [8, с. 288]. Натомість криміналістичні характеристики певних видів злочинів охоплюють відомості, які безпосередньо стосуються окремого масиву злочинів [9, с. 11]. Саме на рівні криміналістичних характеристик підвидів, видів та окремих груп злочинів відбувається практична реалізація вказаної концепції. У такому разі встановлюються кореляційні залежності між елементами, які мають закономірний характер та виражаються у кількісних показниках. Такі дані слугують побудові версій під час розслідування конкретних злочинів [10, с. 85].

Досліджуючи злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей та враховуючи особливості їх криміналістичної характеристики, структура елементу «особа потерпілого» включатиме у себе: відомості анкетного характеру (стать, вік, сімейний стан); віктимність та риси характеру; особливості поведінки до злочинної події, в момент скоєння злочину, після його скоєння.

Розглядаючи таку ознаку потерпілої дитини, як стать, варто зауважити, що законодавцем визначено, що потерпілим від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі. Проте законодавче закріплення можливості стати потерпілим від такого виду злочинів незалежно від статі не є криміналістично інформативним, адже не дає можливості виділити ті ознаки, які притаманні особі потерпілої дитини від статевих злочинів.

З проведеного нами аналізу матеріалів кримінальних проваджень можна констатувати, що у загальному масиві злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості переважають особи жіночої статі. Проте перевага за статтю залежить і від характеру вчинюваних дій. Зокрема, у разі зґвалтування та сексуального насильства переважають потерпілі жіночої статі, у разі вчи-

нення розбещення неповнолітніх та домагання дитини для сексуальних цілей – чоловічої.

Наступною ознакою, притаманною особі потерпілого у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, є вік. Відповідно до Конвенції про права дитини дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до такої особи, вона не досягає повноліття раніше [11]. Згідно з положеннями Сімейного кодексу України, правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття [12]. Законом України «Про охорону дитинства» визначено, що дитина – це особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [13]. У Кримінальному процесуальному кодексі даються такі визначення термінів: малолітня особа – дитина до досягнення нею чотирнадцяти років; неповнолітня особа – малолітня особа, а також дитина віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [14].

Таким чином, з огляду на предмет дослідження, а саме особу потерпілого у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, спираючись на положення чинного законодавства, можна стверджувати, що потерпілою дитиною від такого виду злочинів є особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку.

Згідно з відомостями Єдиного звіту про кримінальні правопорушення за 2018 рік [15], у 19,7% випадків потерпілою від вчинення зґвалтування була неповнолітня особа, у 14,2% – малолітня. За 2019 рік неповнолітні особи стали потерпілими від статевих злочинів у 16,4% випадків, малолітні особи – у 26,9% випадків. У 2020 році неповнолітні особи стали потерпілими у 21,1% випадків, малолітні особи – у 38,9% випадків. Станом на жовтень 2021 року у 33,5% випадків потерпілою від вчинення зґвалтування була неповнолітня особа, у 34% – малолітня особа.

Отже, відомості офіційної статистики свідчать про зростання загальної кількості злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості, вчинених щодо осіб, які не досягли 14 років.

Однак сама лише констатація факту збільшення кількості вчинюваних злочинів щодо дітей не є інформативною з точки зору їх розслідування. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості є різними за способом вчинення та досягненням злочинного результату. Деякі з них, наприклад зґвалтування, сексуальне насильство, вчиняються за обов'язкової наявності фізичного контакту між учасниками. Водночас розбещення неповнолітніх такої вимоги не містить та може

полягати у демонстрації дитині відео порнографічного характеру, власних статевих органів чи споглядання на оголене тіло дитини тощо.

З аналізу проведених нами досліджень вбачається залежність виду та способу вчинюваних дій від віку потерпілої особи: чим старша дитина за віком, тим більше злочин характеризується наявністю фізичного контакту та проникнення у тіло потерпілої особи. І навпаки, чим дитина менша, злочин вчиняється здебільшого без наявності фізичного контакту між потерпілою особою та проникнення у тіло потерпілої особи, спрямовані здебільшого на інтелектуальне розбещення дитини.

Іншою криміналістично значущою ознакою особи потерпілої дитини від статевих злочинів є сімейний стан та взаємини у сім'ї.

Результати наших досліджень матеріалів кримінальних проваджень свідчать про те, що здебільшого потерпілими від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості стають діти зі змістовно та структурно неблагополучних сімей, у третині випадків такі злочини були вчинені найближчими родичами, тобто мав місце злочинний інцест. Потерпілі, які виховуються у благополучних сім'ях, скоріш є винятком з правила.

До змістовно неблагополучних належать такі:

1) родини, де батьки зловживають спиртними напоями, наркотичними речовинами, ведуть аморальний спосіб життя; 2) родини з низьким морально-культурним рівнем батьків; 3) родини зі стійкими конфліктами у взаєминах між батьками, батьками і дітьми; 4) родини, зовні благополучні, але які допускають серйозні помилки у сімейному вихованні. Структурно неблагополучними є неповні родини [16, с. 201].

Віктимність особи потерпілого також виступає його структурною ознакою. Віктимність – це комплексна категорія, сутність якої полягає в оцінці різних якостей та поведінки особи як провокуючого фактора. У цьому зв'язку віктимність як здатність суб'єкта ставати жертвою соціально небезпечного прояву і виступає у загальнотеоретичному розумінні як явище соціальне, психічне і моральне [17, с. 13]. Особиста (індивідуальна) віктимність має місце у разі, коли особа переважно з власної ініціативи, рідше внаслідок вимушених причин (професії, стану здоров'я) ставить себе в уразливе становище, розуміючи цілком реальну можливість уникнути небезпеки, вдавшись до заходів перестороги. Такі дії мають привернути увагу зловмисника, сприяти утвердженню наміру і сприйняттю остаточного рішення про напад [18, с. 115]. Отже, віктимність визначається як підвищена здатність

людини через низку духовних і фізичних властивостей, спеціальну роль чи статус за певних обставин ставати жертвою злочину [19, с. 156].

Діти володіють підвищеною віктимною схильністю до вчинення щодо них сексуального насильства, яка зумовлюється комплексом особистісних якостей, які умовно можна поділити на три групи:

– психологічні – особистісна незрілість, підпорядкованість авторитету дорослого, довірливість, нездатність повно, всебічно оцінити характер передкримінальної ситуації, прогнозувати наслідки своїх дій, а також дій інших осіб, що поєднуються з цікавістю та жагою до пригод, невмінням підлаштовуватися до нових умов, безпорадністю у складних ситуаціях, необізнаністю у сфері статевих стосунків;

– соціальні – соціально-педагогічна занедбаність, відсутність належного контролю з боку батьків та оточення дитини;

– біофізичні – рання або занадто рання сексуальність, фізична слабкість дітей, пов'язана з неможливістю фізичного опору сексуальному злочинцю [21, с. 105].

З позиції М.П. Набойщикова, з яким ми погоджуємось, жертвою сексуальної агресії може стати будь-хто, проте віктимність дітей завжди підвищена [20, с. 20].

Наступною групою ознак, які виділяються нами у структурі особи потерпілої дитини від статевих злочинів, є сутність і характер соціальних контактів, які існували до вчинення злочину між злочинцем і потерпілим.

У цьому сенсі Е.Е. Центров, залежно від ступеня близькості, інтенсивності і тривалості стосунків останніх, виділяє 3 групи: 1) особи, які перебувають зі злочинцем у різних родинних стосунках або фактичних шлюбних відносинах; 2) знайомі: а) за місцем проживання чи народження, б) за спільною роботою, навчанням, службою в армії, громадською діяльністю, проведенням відпочинку, в) за випадковими зустрічами на вулиці, в клубах, на дискотеках тощо, г) у результаті участі в злочинній діяльності, г) інші знайомі; 3) незнайомі, які зустрілися безпосередньо перед скоєнням злочину [22, с. 59–60].

Настання злочинного результату від насильницьких злочинів сексуального характеру, що здійснюються стосовно дітей, безумовно, не може бути однозначно пов'язаним з більшим чи меншим періодом, в якому такий злочин розвивався. Тут має враховуватися вплив низки факторів і перш за все характеру взаємин злочинця і потерпілого, які послужили вибору і застосуванню того чи іншого способу дії, а також тих конкретних

умов і обставин, які гальмували або сприяли розвитку злочинної події.

Однак за результатами проведених нами досліджень видається, що здебільшого злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей був вчинений особою, з якою потерпілі знайомі.

Висновки. Установлення інформації про особу потерпілого в процесі розслідування злочинних діянь має вагомое значення, оскільки дозволяє зрозуміти, чому злочин було вчинено саме у певній обстановці, чому злочинцем було вибрано саме такий спосіб, місце та час його вчинення, пра-

вильно інтерпретувати слідову картину злочину та висунути версії про особу невідомого злочинця. Це дає підставу заявляти, що ключ до вирішення проблеми встановлення і затримання злочинця криється в потерпілому.

Проаналізувавши ознаки, притаманні особі потерпілої дитини від злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості, можна дійти висновку, що здебільшого це неповнолітні особи жіночої статі зі структурно та змістовно неблагополучних сімей, які характеризуються наявністю підвищеної віктимності та здебільшого знайомі зі злочинцем.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Корнієнко М.В. Концептуальні основи протидії насильницьким злочинам щодо дітей : монографія. Одеса : Одеський держ. ун-т внутр. справ, 2019. 318 с.
2. Лісова А.Ю. Основи методики розслідування зґвалтування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2014. 20 с.
3. Хижняк Є.С. Особливості розслідування статевих злочинів щодо малолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2013. 219 с.
4. Науково-практичне видання для слідчих і дізнавачів / М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. 728 с.
5. Рубинштейн С.А. Основы общей психологии. Москва, 1940. 518 с.
6. Вишневецкий К.В. Структура виктимологической характеристики жертвы. *Теория и практика общественного развития*. 2013. № 9. С. 329–330.
7. Шепітько В.Ю. Особа потерпілого в системі криміналістичної характеристики злочинів. *Проблеми законності* : республіканський міжвідомчий науковий збірник / відп. ред. В.Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2008. Вип. 93. С. 168–174.
8. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) : монографія / за заг. ред.: Ю.В. Баулін, В.І. Борисов ; Акад. прав. наук України, Ін-т вивч. пробл. злочинності. Харків : Кроссруд, 2008. С. 308.
9. Радаев В.В. Криминалистическая характеристика преступлений и ее использование в следственной практике : лекция. Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1987. С. 11.
10. Белкин Р.С. Курс криминалистики: в 3 т. Москва : Юристъ, 1997. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. С. 229.
11. Конвенція про права дитини, прийнята 20.11.1989 Генеральною Асамблеєю ООН : Резолюція 44/25. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
12. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
13. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
14. Кримінальний процесуальний кодекс України : чинне законодавство станом на 05 березня 2013 р. (офіц. текст). Суми : ТОВ «ВВП НОТІС», 2013. 291 с.
15. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення ОПІ України. URL: <https://old.gp.gov.ua/ua/statinfo.html>.
16. Григор'єва О.В. Агресія та її прояв у злочинах насильницької спрямованості : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Запоріжжя, 2017. 209 с.
17. Туляков В.О. Вчення про жертву злочину: соціально-правові основи : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Одеса : б. в., 2001. С. 13.
18. Головкін Б.М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія. Харків : Право, 2011. С. 277.
19. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія : академічний курс. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2004. 424 с.
20. Набойщиков Н.П. Действия сексуального характера, совершаемые в отношении лиц, не достигших совершеннолетия, и проблемы их предупреждения : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : 12.00.08. Санкт-Петербургский государственный университет гражданской авиации. Санкт-Петербург, 2007. 20 с.
21. Гумін О.М. Особливості криминологічної характеристики особи у злочинах насильницького характеру. *Юридична Україна*. 2009. № 11. С. 102–108.
22. Центров Е.Е. Криминалистическое учение о потерпевшем. Москва : Изд-во МГУ, 1988. 160 с.